

ЗАВЪРШЕК НА КРУПНО НАУЧНО ДЕЛО

Константин Еленков

Последният, пети том от „Панорамата“* на акад. Пантелей Зарев се появява в една година, която с основание можем да определим и като година на критиката. Има нещо символично в това — най-крупното литературоведческо дело на един от най-изтъкнатите ни критици бе завършено в година на забележим подем в критиката. Защото — извън „символиката“ — биографията на П. Зарев е до голяма степен биография на критиката ни за последните три десетилетия. Името на акад. П. Зарев свързахме вече трайно с „Панорама на българската литература“. В съзнанието на широката културна общественост „Панорамата“ получи завидна за едно критическо творение гражданственост. Така че всяка оценка за този труд ще започва и ще бъде оценка за творческото дело на един живот.

„Панорамата“ на П. Зарев не е само лично дело. Доколкото тя отразява (и сама тя е) един етап в нашето литературознание и критика, доколкото е значителна следа в най-новата ни литературна история, „Панорамата“ е момент от нашето литературно-критическо самопознаване или ако си послужим с една мисъл на автора, в нея „се усеща присъствието и на самоанализирания се дух освен на индивида, но и на колектива, на народа“. Съвсем в духа на романтичната философия П. Зарев вярва: „Сякаш самата история трябва да направи чрез един субект — индивидуален и колективен — рекапитулация на своето дело. . . Този именно субект — „индивидуален и колективен“ — е субективното творческо съзнание за собственото дело като за дело колкото лично, толкова и колективно. „Всичко това — продължава П. Зарев — създава и своеобразната вътрешна драма на изследователя, неговата борба, какво да предпочете, какво да изостави, неговото усилие да отиде още и още по-дълбоко във времето, в съвършенството и несъвършенството на едно нравствено-естетическо творение“ (с. 649).

Това е съзнанието на творец, успял да се доближи до народната съдба, да направи своя съдба съдбата на художника-писател и да прозре зад преходно личното трайното и непреходно колективното. И затова П. Зарев е винаги емоционално ангажиран. Той може да е привидно безпристрастен — щом конкретният критически анализ го изисква!, — но никога не бива безстрастен. „Измъчва ме въпросът — пише Т. Жечев, — откъде водят началото си не всякога ясно формулираните, но неизменно драматични (разр. м., К. Е.) интонации. . . в „Панорамата“ на такъв улегнал, склонен към уравновесени синтетични решения автор като Пантелей Зарев?“¹ Отговорът на този въпрос Т. Жечев правилно

* П. Зарев. Панорама на българската литература. Т. V. С., 1976.

¹ Т. Жечев. Литература и общество. С., 1976, с. 321.

наклонява към най-голямото откритие на П. Зарев — „национална съдба (история) — национален характер — българска литература“. Ето откъде черпи ученият емоционален ток за своите чисто естетически понякога преживявания. Самочувствието на откривател и същевременно продължител на най-трайната и силна линия в нашето литературознание поддържа в него огъня на неспокойствието, прави да припламват необичайни за подобен род изследвания весели пламъчета. . .

Преди още да пристъпи към това капитално творение на своя живот, П. Зарев е имал сигурно вече радостта от щастливото концептуално-композиционно решение на своя критико-аналитичен дух. „Панорамата“ смайва преди всичко с обемните и мащабни форми на архитектурата си, с широтата и грандиозността на задачите, които си поставя. В тази просторна сграда се диша свободно и леко, в нея не се е притеснявал — скован от догми и предубеждения — авторът, не се чувства притеснен и потиснат и читателят. „Панорамата“ е сама за себе си вече жанров определител — напразно се мъчехме да уточним: литературна история? теоретико-историческа или историко-теоретическа? Това е просто панорама на българската литература през погледа и на историка, и на критика, и на социолога, и на философа. Панорамата — като форма — е позволила на П. Зарев да разгърне най-пълно способностите си, да впрегне изцяло и в пълен капацитет най-добрите си качества на учен и писател. Ако „Стил и художественост“ и „Народопсихология и литература“ разкриха най-силни черти от портрета на теоретика и философа Пантелей Зарев, „Панорамата“ го доказва най-цялостно — и като теоретик, и като литературен историк и критик.

* * *

Обикновено рецензентите на отделни томовете от „Панорамата“ отделят особено внимание на нейния жанр, стараят се да дефинират точната ѝ жанрова формула. И стигат до авторовото определение с известни уточнения и допълнения. Т. Жечев пише: „Че „Панорамата“ не е история, Зарев подсказва на всички, но какво е тя, какво означава това „критико-оценъчно изследване“¹, едва ли някой може да определи точно.“ Сам авторът на това изказване се домогва обаче до най-точната според мен характеристика: „... теоретико-исторически труд, опит за философия и начало на историческа поетика на българската литература“². Естествено и към тази характеристика биха могли да се предявят искания за по-голяма пълнота и прецизност, биха могли да се изкажат несъгласия и т. н. Но в така изведената дефиниция са фиксирани най-важните страни на „Панорамата“ във формално-съдържателно и идейно-концептуално отношение. П. Зарев има съзнанието за своя труд не само като за граждански и научен акт, но за неговата конкретна жанрово-методологическа същност. Не на едно място той изяснява пред читателя подхода си към литературните факти — комплексна динамична цялост от продуктивни и перспективни научни методи. П. Зарев успява да използва в синтез и социологическия, и психологическия, и философския подход; като се домогва до отделни структурни детайли, критикът подчинява и техния анализ на по-общи изводи, никога не изпада в самоцелно разчленяване на цялото.

¹ Отначало (в уводните думи на „Панорамата“) П. Зарев така определя характера на своето изследване. По-късно обаче, в послеслова на том пети, той е по-ясен и по-изчерпателен, като го нарича „обективно описание на исторически събития и на творчески дела“, „израз на моята „субективност“, „моя духовна биография“ (пос. том, с. 646).

² Т. Жечев. Цит. същ., с. 323.

Интересът на П. Зарев към методологическия апарат, склонността му към самоизучаване и саморазкриване са негово забележително качество, което само по себе си представя интерес да бъде изследвано като компонент от творческата психология на автора, а и в по-широк контекст — на творческата психология на критика изобщо. Особено богата на данни в това отношение е тази последна част от многотомното изследване. Тук П. Зарев най-много говори за критиката и за характера на литературоведския си подход. Така той ни се разкрива в отношението си към общото развитие на литературно-критическата мисъл и в отношението към самия себе си. Тоест като съдник на ставащото край него и като съдник на ставащото във и чрез него. В „Дългозвучното ехо на дискусиите“ и „Още за сладостта и горчилката на дискусиите“ П. Зарев изразява преди всичко удовлетворение от това, че дискусиите за поезията и за критиката са отговор и „пряко отношение към живота и към съвременните въпроси“. Критикът е доволен от това, че „поетът бе почувствувал явлението не само практически, а и исторически, в развоя му“ (с. 73). Прозорливо и справедливо П. Зарев отбелязва: „Каквито и да бяха раздразненията и несъгласията, изпъкнаха въпросите за обществената функция на критиката,¹ за връзката ѝ с обществения прогрес и още за идейно-естетическата ѝ репутация. Открояваше се сепването от тиранията на едно тезисно мислене, защитата на индивидуалитета на една критическа душевност в духа на идеята за многообразието на стиловете“ (с. 80).

Ако от тия редове ни се разкриват косвено черти от портрета на автора, то в послеслова не е трудно да намерим места на едно пряко саморазкриване. Особено ценно е едно признание на автора, според което именно „философско-аналитичното размишление за вътрешната, за духовната история на народа“ го е научило и на самоизучаване. „То ме доведе — казва той — до идеята за народопсихологическото“ (с. 650). Както вече казах, П. Зарев умее да види себе си не само като съдник и обективен наблюдател на произтичащото, но и като необходим жив техен отклик, като генератор, излъчващ идеи и познания, придобити и от личен опит, чрез дълбоки прозрения на лично преживени и изстрадани истини, придобити и като ретранслиране на усилията на един колективен ум, на колективния опит. Именно това взаимопроникване има пред вид ученият, когато казва: „То ме научи до известна степен и на самоизучаване като представител на времето си и на народа си.“

Този том е изключително „личен“. Тук всеки ред звучи с гласа на автора, долавяме неговия тембър, типично негови интонации — дори там, където е била възможна „икономия“ на разходна енергия. П. Зарев до такава степен е потопен в своята „Панорама“, че задълго навярно не ще може да се освободи от гравитацията на нейното магнетично поле. И все пак не е трудно да разберем, че в този заключителен том авторът извършва и една подготовка за нова глава, за преход към народопсихологията и към една нова теория на литературата, успоредно с което ще бъдат разработвани и проблеми от поетиката и философията на българската литература.² Като рекапитулативно осмисляне на социални и житейски факти, като квинтесенция на досегашния опит петият том от изследването е и една самоподготовка към нова стъпка, и ценно за младите като школа.

Оценките за „Панорама на българската литература“ изчерпаха понятията като „крупно“, „машабно“, „фундаментално“. Наистина „Панорамата“ респектира преди всичко с грандиозната архитектурно-строителна задача, която авторът се е наел да решава. (Неслучайно, щом заговорим за литературна история, пред

¹ Става дума за дискусията, за критиката в сп. „Септември“ през 1965 г.

² В интервю пред Ат. Свиленов Пантелей Зарев споделя намерението си да напише една „Теория, психология и техника на стила“, вероятно своего рода продължение на „Стил и художественост“ от 1959 г.

нас се възправя внушителната сграда на „Панорамата“. Показателно в много направления е, че това еднолично дело превишава не само по размер редица колективни начинания.) И най-ценното в тази изява на творческата личност е, че авторът успява да създаде впечатление за „колективност“ на своя труд, в смисъл, че той не е писан от човек с тясно ограничен субективен периметър на виждане. Превъплъщението на П. Зарев тук са изключителни. И в многообразието на критическите превъплъщавания се запазва обаче авторовата обективност и самобитност — много трудно е да открием симпатии към отделен автор, и в най-плътното приближаване до портретувания се запазват типично Зареви интонации. Обективно научната оценка е удържала победа над емоционално-поетичната екзалтация. При това едно от достойнствата на „Панорамата“ е... нейната емоционална обогатеност и човешка топлина! Както отбелязват повечето критици, нейният език е пластично-образен (на едно място дори П. Зарев сам говори за „особената пластическа и композиционна форма на това, което създавам“), стилът на П. Зарев е образец на одухотворено научно мислене, подчинено не на себично самопоказване, но на високите цели, които поставя пред изследователя явяването му пред обществото. В това отношение П. Зарев следва „висшата естетизация на мисленето“¹ у един Т. Ман. И се стреми да даде образно-пластично одяние и на най-абстрактни мисли и идеи, да подчини функционално езиковия израз на вътрешните движения на духа. В „Панорамата“ познание и оценка, анализ и синтез, емоция и разум са в съгласие. Накрая тук няма разрыв между личен духовен опит и общия развой на литературно-критическата мисъл у нас — в това отношение, както изтъкна някога М. Николов, еволюцията на П. Зарев е показателна за цялостната еволюция на критиката ни. Ако речем да проследим драматичните завои в творческата биография на П. Зарев, това означава да изучим зигзагите в биографията на нашата критика от това време.

* * *

По какво този пети том се различава от предхождащите? На очи се хвърля преди всичко едно голямо разнообразие в композиционно-съдържателно отношение. Запазена е свободата, с която авторът оперира в областта на характеристики, анализи и обобщения. Трактовката на отделни факти и явления бележи дори по-висока степен на необременена и необвързана от жанрови условности динамичност на стила. Включени са както някои общи глави, очертаващи тенденции и явления от социално-политическия ни живот, така и частни, проучващи конкретни аспекти и въпроси на литературния живот статии. Почти конспективно-тезисно са разгледани въпросите за критиката и дискусиите, за общите насоки в поезията и прозата. Но тия отделни иначе статии създават вярно впечатление за атмосферата на времето и успяват да „сглобят“ една обща картина, да изнесат „пред скоби“ идеи, които след това ще отзвучават и в отделните портрети. Това предварително експониране на проблемите напомня на едно гледане през телескоп върху обект, който след това ще бъде подложен на микроанализ.

Вече много пъти се говори за оригинално методологическо решение на Зарев, за комплекса от методи, използван в „Панорамата“, подчинен на основната задача — да бъдат по-пълно и цялостно разкрити основните тенденции и явления в литературния процес. В това отношение петият том прави най-видимо онова разпределение на няколко концентрични кръга — от частния случай към общата постановка и обратно. И в най-тесните очертания на твор-

¹ Пак в интервю, за което стана дума, П. Зарев споделя: „Ако става дума за творец, който задоволява изискванията ми, ще дам като пример Томас Ман. Тук има богата дълбока душевност, високо гражданско съзнание, има висша естетизация на мисленето.“

ческата лаборатория П. Зарев не забравя цялото. Но концентричните кръгове — нека докрай да се възползувам от образното сравнение — очертават и едно друго движение — спираловидно-конусно, при което на върха не попадат случайни явления, но само сериозни достижения на художествения ни гений. Панорамата е конструирана върху тия „конуси“ на ценностното твърде солидно и безкомпромисно. П. Зарев успява да наложи един категоричен ценностен подбор — всичко, което е влязло в строгите очертания на тази сграда, има свое определено място и значение: привидната безпристрастност не засяга тънко прокараната от автора линия на ценностна градация на литературните факти и величини.

П. Зарев отделя повече внимание на ония тенденции и явления, които са получили вече статуквото на исторически, задържа неусетно погледа ни повече върху имената на автори, очертали и оставили вече трайна дияра в поетиката на художествената словесност. В това се изразява и високият аксиологически критерий на критика, деликатно, но твърдо и категорично прокаран.

Интересно е да се проследи преходът от оперативнo-оценъчно към теоретично-оценъчно в този последен том на „Панорамата“. Да се види оная трансформация — на публицистично-оперативния темперамент в успокоената ценностно-аналитична система на познанието, така характерна за П. Зарев в последно време. Може да се твърди дори, че в това отношение П. Зарев има приносно-стимулираща роля. П. Зарев съумява да схване и предаде трайния смисъл на актуалното, да подчини, от друга страна, всяка шриха от анализирания произведение на концептуалната цялост. При това фактологично-описателното е сведено до нула, незначителното отстъпва на имащото смисъл и значение само в широкия контекст на историческото. Преходът от съвременност към история, от оперативно към теоретично заживя при П. Зарев особено интензивно във и чрез петия том на „Панорамата“. Друго изключително ценно качество на Пантелей Заревата „Панорама“, разкрило се с удвоена сила в последния й том, това е нейният максимално висок коефициент на въздействие: богатството на една критико-оценъчна информация не остава затворено в студения склад на неспособния да общува разум. Без да е популярно-просветителска, „Панорамата“ на П. Зарев притежава нещо от големите енциклопедически съкровищници на изследователския дух — оптимална достъпност.

Твърде често П. Зарев е близо до художественото предаване на отделни факти. Философски промислените изводи са изразени ясно, разбираемо. Дълбоките прозрения и истини, до които се домогва аналитичният му дух, стигат до читателя. Една ведрина лъха от тази книга. Едно епично спокойствие и сигурност на духа, че общува свободно и с неизкушения в литературни мъдрувания читател. Оттук идва и онази увереност, дала му правото да каже в послеслова „няколко думи и за личната наслада от труда“: „По време на огромната работа, която трябваше да се извърши, все изпитвах сред трудностите едно чувство на утеха, че ще мога да съпреживея и да изстрадам онова, което са изживели и изстрадали и големите ни писатели, сътворци заедно с народа на националната ни съдба“ (с. 651). Като се въздържам от преголямото изкушение да коментирам горните редове в насоката, която дълбоко личният им смисъл определя, ще продължа с подхващания вече мотив за способността на критика да „съпреживява и изстрада“.

Като чета този последен том на „Панорамата“, имам чувството, че нищо не е убягнало от погледа на критика през последните години — и социални, и литературни, и общи психологически движения на националния дух. И най-важното, на Зарев не е присъщо безстрастното наблюдение, съзерцанието заради самото съзерцаване. Той познава не само състоянието на определена област от литературата, не само развитието на даден автор — той знае, следи съвсем

отблизо, от дистанцията и от позицията на съучастник, на сътворец кривата на успехите и спадите на всеки по-значителен писател. И как иначе би се появила „Панорамата“, ако не беше всецяло ангажираната личност на един критик — емоционален и духовно съпричастен с творческото дело и с личността на изучавания (термин, никак не изразяващ съдържанието и смисъла, които искам да придам на понятието в случая). Ето как пише П. Зарев например за Й. Радичков: „Той изяви доста бързо оригиналността си и вече доста време задържа вниманието като неповторим феномен. Когато се вгледате в удълженото му лице, то ви се струва обикновено, „народно“, лице, което често сте срещали. А след това постепенно откривате и другото, изработеното от природата — възбудена жизнена сила, изострени чувства, изтънчена нервна система. И започвате да подразбирате колко поколения са застанали зад тази личност, която сега с автопортретите и рисунките си създава свой гербов знак.“ Тия редове сякаш изчерпват портрета на Радичков — толкова много е казано тук, такова богато отсене на нюанси и същевременно — каскада от точни обобщения и формули. А това е само началото на очерка. . .

Всичко това говори за близост — не само духовно-творческа, но често и практическа, всекидневна. „Писателят хвърля ръкавицата на своя съвременник, когото уважава. Той изпада в едно странно, ново положение: сражава се с него, човека, за интересите на обществото и за самия човек“ (с. 111). Критицизмът на П. Зарев се изразява точно в такова едно „сражение“ със съвременните му писатели — за интересите на обществото и за самия писател. Дори в състояние на вътрешен мир критикът пак е неспокоен от това сражение за съвършенство. Съдържаната радост или също така съдържаната неудовлетвореност от успехи или неуспехи в полето на изследваната територия са по-скоро една постоянна грижа на критика, изразена в тъжни понякога критически редове. Неслучайно П. Зарев въздига така високо волята на твореца — „Воля, това означава жертва, всеотдаен труд. Воля, това е усещане за щастието от победата в творчеството, радост от мъченичеството. Чрез силна творческа воля изкуството ще стане силно и ще се съхрани жизнено и неумиращо в бъдещето“ (с. 118). Това мъченичество, тази сладка болка от творчеството е позната на П. Зарев. Нему са познати щастливите озарения на откритията. Той не е от учените, за които едно творческо дело има само „скрита“ цена. Той не е от критиците, които, възмущавайки се от недостатъци и слабости в общия литературен процес, се изключват от числото на участващите в този процес. Така, ако в един разговор¹ П. Зарев ще изрази неудовлетворение от липсата на достатъчна задълбоченост в литературната история и теория, това той прави не от позицията на страничен наблюдател, но с чувството на висока отговорност на лично ангажиран. В този именно разговор П. Зарев не скри и оптимизма си по отношение стремежа на литературознанието ни „да осмисли взаимната зависимост, която съществува между това, което наричаме народна психология в смисъл на национална съдба и национален характер, и художествена литература“.

Напълно логично и естествено и този том на „Панорамата“ завършва с глава от „Народопсихология и литература“. Не само защото е спазена композиционната симетрия на предходните томове, но и защото като тема „народопсихологията“ „излиза“ от „Панорамата“. В този смисъл „Стил и художественост“, „Панорамата“ и „Народопсихология и литература“ очертават интересен подстъп — от национално-исторично към национално-психологично. Неудобството на една такава схема, разбира се, е повече от очевидно — тя води към „окръгляне“, към затваряне на една система, отворена по своята същност като едно непрестанно осъществяване, настъпление в дълбочина и ширина. Особено при-

¹ Разговор за една литературна година. — Литературен фронт, бр. от 1 ян. 1971 г.

влекателно е определението на Т. Жечев за народопсихологията като „най-голямо откритие“ на П. Зарев и в тоя ред за „Панорамата“ — като „продължение на най-съществените и плодотворни самопознавателни тенденции в нашето критическо самосъзнание“. Наистина тук има едно саморазвитие на идеята, за което в същност говори и П. Зарев — обективно, исторически наложено, така да се каже. И все пак в тази линия на развитие, на непрекъсваемост на традицията, „Панорамата“, както и „Народопсихология и литература“ имат активен, не случаен принос. След „Историята“ на Б. Пенев, след трудовете на Иречек и Хаджийски това са не само продължение затваряне веригата на един непрекъснат процес, но всяка от тях — нова дума в своята област.

Както по методология, така по реализиране и резултати това са трудове същностно нови. Така например, докато Хаджийски използва като изходна база преди всичко фолклора и личните си преживявания, Зарев се опира изключително на примери от литературата и историческата съдба на народа в нейната философска кристализираност и по-малко взема като източник и като обект на изследването фолклора и народните традиции. При това П. Зарев търси чертите на националния характер не в литературни герои, в художествени образи, колкото в основните веяния на времето, в идеалите, владели сърцата и умовете на нашите писатели, в онова, което е най-съществена и трайна връзка между литературен процес и народна съдба, което определя и характера на литературно-художествените търсения, и основния дух на времето. Занимават го повече въпросите за характера на общия литературен развой, за стилови и жанрови насоки и промени. Затова голяма част от обобщенията носят белега на литературния анализ.

П. Зарев не се задоволява само да констатира необходимостта от разработване на един или друг въпрос от литературната ни наука, но сам се залавя и допринася за тяхното решаване. Активен участник в текущия литературен процес, той не престава да търси все нови и нови аспекти на критическо самоизясняване — както в частни, така и в общетеоретически изследвания на литературата. Струва ми се, че трудно ще се осмелим да „рисуваме“ портрети на писателите, които той е портретувал. (Портретите на П. Зарев заслужават отделно изследване!) Както многократно са изтъквали, най-хубавото в „Панорамата“ си остават портретите. П. Зарев просто въвлеча в света на портретувания творец, изчерпва сякаш всички възможни начини за въвеждане в този свят, за най-плътно приближаване на читателя до твореца и неговите герои: психологически и чисто пластически ракурси, биографични моменти — и всичко това с широтата на асоциативно свободните изводи, с дълбоко интуитивните прозрения на философа. Животопис се редува с пряко портретуване, с живопис; често очеркът за даден писател е изграден и разположен между живописно-пластичния и психологическия портрет.

През много врати и по много пътища П. Зарев ни води към творческото „светилище“; критикът постига портрета на даден писател някак без усилие. Трудно е да улови човек точно това „скриване“ на усилията. А точно там е тайната на ония преходи в портретите, които ни рисува П. Зарев, при които ние неусетно се оказваме в една или друга точка, в перспектива или в ретроспектива, при героите или при самия творец, при характерни детайли или незначителни уж шрихи. „Този автор — пише П. Зарев за Е. Станев — битоописател предимно на света на българите през XX в., този психолог на личностното у животното откри у себе си и друга художествена пластика, потопявайки се с превъзбудено въображение в далечното минало“ (с. 90). В едно изречение само е нарисован целият Емилиан Станев. Особено това „превъзбудено въображение“ — то се равнява на, а в същност едва ли би могло да се замени! — с немалко слепешком изписани страници.

Портретите на Й. Йовков, Д. Димов, Ем. Станев, на П. Вежинов, Ал. Геров, В. Петров, Б. Райнов скоро няма да имат нова „редакция“. . . . Как умее П. Зарев да „напира“ неподозирани дълбочини, да установи неизследваните пространства. „Но това не е традиционната рима, която създава драматичния звук завършек на стиха. Това е една нова, външна и вътрешна „рима“, с приливи и отливи на отделен звук в стиха“ (с. 469). Съжалявам, че не мога да цитирам тук стихотворението, за което са изказани тия точни и пестеливо формулирани мисли.

Естествено не навсякъде шестува сполуката. Има и недотам верни улучвания, и една разхвърляност на използвания материал. Но това са „слабости“, които по-добре открояват силните места. Често авторовото „аз“ изскача от мястото, определящо му дистанцията на съдник и наблюдател. Но тук и увлечението към самоцитиране е резултат тъкмо на едно издигане над субективистично-личното, едно сливане с предмета на изследване, едно „интимно“ общение с фактите, които творческият субект не само изяснява, но и познава като свидетел и участник в някои от събитията.

Особеното внимание, което П. Зарев отделя на критиката в тоя том, навежда на мисълта, че в следващото издание би могло да бъде обособена отделна глава (ако не и отделен том!) за критиката. Един шести том може да поеме също така и обширната библиографска справка заедно с именния и евентуално предметно-тематичен показалец. Тогава конкретните подробности, с които авторът насища общата картина на литературния развой, ще получат нов смисъл и самостоятелно значение. А чувството за историчност и чувството на отговорност, които у акад. П. Зарев са в здрава хармонична връзка, подхранват у нас надеждата, че новото издание на „Панорамата“ ще бъде и една нова редакция на първообраза.